

Κυνηγώντας το χθες Μνήμη Γιάννη Σπανδάγου

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Σ το σημερινό πέμπτο κατά σειρά «Κυνηγώντας το χθες» θα αναζητήσουμε μερικές εξαφανισμένες συνοικίες του Ρεθύμνου. Γιατί, πέραν των χαμένων στις μέρες μας μνημείων, οπωσδήποτε υπάρχουν και ολόκληρες συνοικίες. Στη συνέχεια θα μεταφερθούμε σε μια συνοικία του Ρεθύμνου η οποία, παρότι ανύπαρκτη στα χαρτιά (κρινόμενη ως «απαλλοτριωτά»), ευτυχώς συνεχίζει από τη να υφίσταται αλλά δυστυχώς κακοποιημένη. Θα κλείσουμε με τις απαραίτητες αναφορές στον δημιουργό της στήλης, η πενταετία από τον θάνατο του οποίου συμπληρώνεται σε ένα δεκαπενθήμερο.

Ας αρχίσουμε με την εξαφανισμένη σήμερα Μεσκινιά. Ακουγόταν και με τα ονόματα *Λωβοχώρι* και *Κομεριανά* και βρισκόταν στην δυτική έξοδο της πόλης, κάτω από τον λόφο του Αγίου Αθανασίου (αργότερα Τιμίου Σταυρού). Δημιουργήθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα και που πήρε το όνομά της από τους λεπρούς (μεσκίνηδες-λωβούς) που στέγαζε σε παραπήγματα, σε τρώγλες και σε βραχοσκεπές. Η γειτονιά στέγαζε 130 κατοίκους το 1888, 86 το 1900 και 96 το 1903, αλλά έμεινε χωρίς αυτούς με την ίδρυση λεπροκομείου στη Σπιναλόγκα, αμέσως

μετά τον αναγκαστικό εγκλεισμό όλων των λεπρών της Κρήτης ο' αυτήν το έτος 1903. Από τους παραπάνω μεγάλους ποσοστιαία αριθμούς φαίνεται ότι μαζί με τους λεπρούς διέμεναν και κάποιοι άλλοι, πιθανόν μέλη των οικογενειών τους ή και κάποιοι φτωχοί και περιωρισποιημένοι Ρεθεμνιώτες. Σε κάθε περίπτωση η πόλη τούς χρωστάει ευγνωμοσύνη, γιατί ήταν εκείνοι που ανοικοδόμησαν για τις ανάγκες της στέγασής τους τις ερειπωμένες από τους κανονιοβολισμούς εγκαταστάσεις της μονής του Αγίου Αντωνίου στα πρανή του λόφου του Αγίου Αθανασίου.

Η Μεσκινιά, οικοδομημένη στα πρανή και επάνω σε λόφο, δεν ήταν δυνατό να διαθέτει απευθείας ύδρευση. Γι' αυτό και στη ρίζα του λόφου, επί του κεντρικού δρόμου (σήμερα Ηγουμενίου Γαβριήλ) προς τα Χανιά και στο μέσον περίπου της σημερινής οδού Ηλιακάκη, είχε οικοδομηθεί μια κρήνη, για χρήση των λεπρών αλλά και κάθε διερχόμενου. Ήταν η γνωστή Μεσκινόβρυση, που κατά τη διάνοξη της οδού Ηλιακάκη αποσυναρμολογήθηκε και επαναστηλαιώδη ναό (που γιόρταζε χθες και χρησιμοποιώντας τον χώρο για τις λατρευτικές ανάγκες των κατοίκων της Μεσκινιάς.

Ένας άλλος εξαφανισμένος συνοικισμός είναι εκείνος της Φορτέτζας. Αν και αρχικός σκοπός της ανέγερσής του φρουρίου ήταν κατοικιών του Ρεθύμνου μέσα στον αμυντικό περίβολό του, αυτός δεν έγινε εφικτός κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας. Επιτεύχθηκε όμως σταδιακά μετά την οθωμανική κατάκτηση, ιδιαίτερα από τα τέλη του 18ου αιώνα και μετέπειτα. Τότε οι αλληπάλληλες επαναστάσεις των χριστιανών Κρητών δημιούργησαν αίσθημα ανασφάλειας στους μουσουλμά-

κατεδαφιστούν κάποια σπίτια και εκκλησίες. Παρόλα αυτά θεωρούνταν ανεπαρκής, αφού στην πραγματικότητα είχε περιοριστεί στις υπώρειες του λόφου του Παλαιοκάστρου και δεν εκτεινόταν, όπως έπρεπε, στην επίπεδη αλλά πυκνοοικοδομημένη περιοχή. Επί Οθωμανικής κατοχής, ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 18ου αιώνα οι υπώρειες νοτιοδυτικά του φρουρίου γέμισαν με σπίτια και δημιουργήθηκε μια ολόκληρη συνοικία, γνωστή με το όνομα «Χαράκια». Κατά τους βομβαρδισμούς της Μάχης της Κρήτης το 1941 η συνοικία αυτή, όπως και πολλές άλλες της πόλης, υπέστη μεγάλες καταστροφές.

κατεδαφιστούν κάποια σπίτια και εκκλησίες. Παρόλα αυτά θεωρούνταν ανεπαρκής, αφού στην πραγματικότητα είχε περιοριστεί στις υπώρειες του λόφου του Παλαιοκάστρου και δεν εκτεινόταν, όπως έπρεπε, στην επίπεδη αλλά πυκνοοικοδομημένη περιοχή. Επί Οθωμανικής κατοχής, ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 18ου αιώνα οι υπώρειες νοτιοδυτικά του φρουρίου γέμισαν με σπίτια και δημιουργήθηκε μια ολόκληρη συνοικία, γνωστή με το όνομα «Χαράκια». Κατά τους βομβαρδισμούς της Μάχης της Κρήτης το 1941 η συνοικία αυτή, όπως και πολλές άλλες της πόλης, υπέστη μεγάλες καταστροφές.

Κατά τον Μεσοπόλεμο ο οικισμός, ο οποίος είχε συμπεριλάβει στα οικοδομήματά του και τα προγενέστερα βενετσιάνικα, κηρύχτηκε με βασιλική διάταγμα διατηρητέο μνημείο. Στη συνέχεια υπέστη σημαντικές καταστροφές, τόσο κατά τους βομβαρδισμούς της Μάχης της Κρήτης όσο και από τις ανατινάξεις των πυροβολείων που οι κατακτητές είχαν κατασκευάσει στους προμαχώνες του Αγίου Λουκά και

του Αγίου Νικολάου. Μεταπολεμικά οι κατοικίες απαλλοτριώθηκαν και οι κάτοικοι απομακρύνθηκαν. Κατά την έτη 1958-59 ο Δήμος Ρεθύμνης προέβη στην κατεδάφιση του συνόλου των κτισμάτων, με αποτέλεσμα την καταστροφή όχι μόνο των ερειπωμένων μεταγενέστερων κατοικιών αλλά και πολλών πρωιμότερων κτισμάτων. Διασώθηκαν ορισμένα μόνο κτίρια που είχαν σαφή μνημειακό χαρακτήρα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα μπάζα δεν απομακρύνθηκαν αλλά κατακρημνίστηκαν στα βράχια στα βόρεια και στα δυτικά του φρουρίου, αφού χρειάστηκε να γίνουν ανοίγματα στο παραπέτο του φρουρίου (υπάρχει και σχετικό φωτογραφία). Θυμίζω ότι στις περιοχές αυτές ο Περιφερειακός δρόμος ήταν ακόμα αδιάνοικτος. Κατά τις μεγάλες θαλασσοταραχές, που όπως ξέρουμε δεν λείπουν από το Κρητικό Πέλαγος,

τα κύματα έρχονταν και ξέπλεναν τα φερτά υλικά από τους λόφους των μαζών. Κι όταν η θάλασσα ηρεμούσε, ακολουθούσαν οι υποψιασμένοι Ρεθεμνιώτες, που στις κοιλιότητές τους ανακάλυπταν συχνά χάλκινα νομίσματα της Ρίθυμνας, χωρίς αξία γι' αυτούς (θεωρούμενα ως «μπακίρες»), αλλά κάποτε κάποτε και μερικά αργυρά, που πωλούσαν στους χρυσοχόους της πόλης για χύτευση και κατασκευή κοσμημάτων.

Η Σπιναδόδα της Φορτέτζας το έτος 1581 είχε πλάτος 87 μέτρων προς νότο και κατά τον 17ο αιώνα, εν όψει της πολιορκίας από τους Οθω-

μανούς, εκτεινόταν μέχρι το ύψος της βενετσιάνικης Πλατείας (Piazza) και της σημερινής οδού Μελισσηνού. Για τη διάνοξη της χρειάστηκε να

κατεδαφιστούν κάποια σπίτια και εκκλησίες. Παρόλα αυτά θεωρούνταν ανεπαρκής, αφού στην πραγματικότητα είχε περιοριστεί στις υπώρειες του λόφου του Παλαιοκάστρου και δεν εκτεινόταν, όπως έπρεπε, στην επίπεδη αλλά πυκνοοικοδομημένη περιοχή. Επί Οθωμανικής κατοχής, ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 18ου αιώνα οι υπώρειες νοτιοδυτικά του φρουρίου γέμισαν με σπίτια και δημιουργήθηκε μια ολόκληρη συνοικία, γνωστή με το όνομα «Χαράκια». Κατά τους βομβαρδισμούς της Μάχης της Κρήτης το 1941 η συνοικία αυτή, όπως και πολλές άλλες της πόλης, υπέστη μεγάλες καταστροφές.

Οι καταστροφές φαίνονται σε φωτογραφία που θα παραθέσουμε με άλλη αφορμή. Σ' αυτήν που συνοδεύει το προηγούμενο κείμενο, που τραβήχτηκε από τον G. Gerola στις αρχές του 20ού αιώνα, εμφανίζεται η συνοικία αυτή σε πλήρη άνθιση. Όμως το έτος 1993 τα «Χαράκια» κρήθηκαν απαλλοτριωτά, προκειμένου να απελευθερωθεί η θέα προς τη Φορτέτζα. Η σχετική απόφαση αγνόησε την ιστορία τους των

τριών ήδη αιώνων, αντί να αποδεχτεί τη διαμορφωμένη πραγματικότητα και να τα κηρύξει διατηρητέα, διαφυλάσσοντας έτσι τη φυσιογνωμία τους. Οπωσδήποτε οι ένοικοι δεν το έβγαλαν κάτω και έτσι σήμερα, αντί να διαθέτουμε και στο Ρέθυμνο τα δικά μας «Αναφιώτικα», έχουμε μια συνοικία πραγματικό αλαλούμ, όπως διαπιστώσαμε οι συμμετέχοντες στις δύο ξεναγήσεις γύρω από το φρούριο την περασμένη άνοιξη.

Ας ξαναγυρίσουμε όμως τη χρονιανή μας στη Βενετοκρατία. Έξω από το περιμετρικό τείχος του Ρεθύμνου και νοτίως του προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας στα μέσα του 16ου αιώνα είχε δημιουργηθεί ένας σημαντικός συνοικισμός. Ο συνοικισμός αυτός σημειωνόταν συστηματικά στους χάρτες και στα σχεδιαγράμματα της πόλης, μέχρι και την παράδοσή της στους πολιορκητές. Ήταν ο μοναδικός ουσιαστικά εκτός των τειχών και είχε βιοτεχνικό χαρακτήρα. Το όνομά του «Τσικαλαριά» δείχνει ότι φιλοξενούσε κεραμικά εργαστήρια και τους φούρους τους, όπως ίσως και ασβεστοκάνιμα και εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, δηλαδή τις «οχλούσες δραστηριότητες» της εποχής εκείνης. Ο οικισμός διέθετε και μία σημαντική εκκλησία, την Μεταμόρφωση του Σωτήρα, με καμπαναριό μεγάλου ύψους,

που θα μπορούσε να επιτελεί και ρόλο αμυντικού πύργου. Το τέλος των Τσικαλαριών θα πρέπει να σημειώθηκε την περίοδο της οθωμανικής πολιορκίας, όταν μία από τις πυροβολαρχίες τοποθετήθηκε στην περιοχή τους και προφανώς προσείλκυσε επάνω της τους κανονιοβολισμούς της Φορτέτζας.

Μεταφερόμαστε όμως 272 χρόνια αργότερα, για να δούμε να γεννιέται ακόμη ένας συνοικισμός. Ο «Προσφυγικός Συνοικισμός», που μελέτησε και παρουσίασε ο Γιώργος Φρυγανά-

κης, οριοθετούνταν μεταξύ των οδών Ασκούστη, Καλομενοπούλου, Καντανολέοντος και Κ. Λούκαρη. Είχε οικοδομηθεί με κρατική μέριμνα και αποτελούνταν από περισσότερες από εί-

κοσι ομοιομόρφες κατοικίες. Σ' αυτές κατοικούσαν κατά περιόδους οι οικογένειες *Αντωνακάκη, Βοριά, Βράκα, Γαλάνη, Γραμματικόγλου, Ζωγράφου, Ηλιάδη, Καραμανώλη, Καρνή, Κόλλια, Κρητικού, Λεμονιά, Μαγιάφα, Μανώλαρου, Μανωλέα, Μαστραντώνη, Μανιάτογλου, Μπατζέ, Παπαδόπουλου, Παπισμότογλου, Σαραντιδής, Σιμιτζή, Τριαντάφυλλου, Φατσιή, Φλώρου και Φρυγανάκη*. Η πλειοψηφία των ανδρών του Συνοικισμού ασχολούνταν με τα επαγγέλματα του οικοδόμου, του φορτοεκφορτωτή και του καραγωγέα. Τα οικοπέδα όλων σχεδόν των παραπάνω προσφυγικών κατοικιών παραχωρήθηκαν από τη δεκαετία του 1980 και μετέπειτα για οικοδόμηση πολυκατοικιών με τη μέθοδο της αντιπαροχής.

Αντίθετα με τον «Προσφυγικό Συνοικισμό» της οδού Ν. Ασκούστη, ο Συνοικισμός της περιοχής του Άη Γιώργη Πεταλιώτη, που μας παρουσίασε ο *Μανώλης Καρνωτιάκης*, δεν υπήρξε αποτέλεσμα κρατικής μέριμνας και οικοδομικού προγράμματος. Στην περίπτωση αυτή οι αστοί πρόσφυγες που δεν είχαν λάβει ως κλήρο τους κάποια κατοικία, από τις πολλές που εγκατέλειψαν οι Τουρκορεθιμνιοί κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1924-1925, κατασκεύασαν δικές τους με πολύ πρόχειρα οικοδομικά

υλικά, γι' αυτό και οι οικισμός έτυχε του χαρακτηρισμού «Τεκεκέ Μαχαλάς». Σ' αυτόν κατοικούσαν οι οικογένειες *Δεληήμηση, Καζία, Καλαφάτη, Μαγιάφα, Μουρτζανού, Πεννή, Σπανού, Τσακίρη, Χελιδόνη* κ.ά., ενώ δεν έλειπαν και τα καταστήματα, όπως το καφενείο *Σιμιτζή*. Προέκταση του Μαχαλά αυτού υπήρξε η αλάνα, που αργότερα έγινε γνωστή ως «Γήπεδο του Κεραυνού», στην οποία πολλά προσφυγοπούλα έχησαν τη φτώχεια τους και ξεκάλεβαν από τη μάλα μερικές ευτυχισμένες στιγμές.

Ήρθε όμως η ώρα να ξαναθυμηθούμε τον δημιουργό της στήλης αυτής, τον *Γιάννη Σπανδάγου*. Η προσφορά του στον χώρο των γραμμάτων του 1970, μέχρι τη μέρα του θανάτου του δεν υπήρχε ζήτημα που να αφορά το Ρέθυμνο και να τον αφήσει αδιάφορο». Έτσι γράφαμε τότε, και ίσως δεν τονίσαμε αρκετά τόσο τη σεμνότητά του όσο και την βασική προσφορά του στην αρχιτεκτονική. Υποθήκη από την εκδήλωση εκείνη έμεινε οπωσδήποτε η αποτύπωσή της, όπως και εκείνης στη ζωγραφική, στο σχέδιο και στη φωτογραφία, δραστηριότητες οι οποίες επίσης τον γέμιζαν και τον ηρεμούσαν. Γι' αυτό και παραθέτω σήμερα μία από τις ζωγραφίες του (ασπρομαυρή δυστυχώς...) και αφηρών τους αναγνώστες να την τοποθετήσουν στον χώρο (εντοπίζοντας τον Κουλούκουνα στο βάθος της), όπως και να της δώσουν το δικό τους όνομα.

«...Δεν διαφήμιζε τη δουλειά του και δεν επιζητούσε να βρίσκεται στο προσκήνιο της επικαιρότητας. Ήταν άνθρωπος της πράξης, όχι των λόγων. Με τον γυρισμό του στο Ρέθυμνο στα μέσα της δεκαετίας του 1970, μέχρι τη μέρα του θανάτου του δεν υπήρχε ζήτημα που να αφορά το Ρέθυμνο και να τον αφήσει αδιάφορο». Έτσι γράφαμε τότε, και ίσως δεν τονίσαμε αρκετά τόσο τη σεμνότητά του όσο και την βασική προσφορά του στην αρχιτεκτονική. Υποθήκη από την εκδήλωση εκείνη έμεινε οπωσδήποτε η αποτύπωσή της, όπως και εκείνης στη ζωγραφική, στο σχέδιο και στη φωτογραφία, δραστηριότητες οι οποίες επίσης τον γέμιζαν και τον ηρεμούσαν. Γι' αυτό και παραθέτω σήμερα μία από τις ζωγραφίες του (ασπρομαυρή δυστυχώς...) και αφηρών τους αναγνώστες να την τοποθετήσουν στον χώρο (εντοπίζοντας τον Κουλούκουνα στο βάθος της), όπως και να της δώσουν το δικό τους όνομα.

Τελειώνω με μια προτροπή, όπως και εκείνος, όταν είχε να κάνει νέους και φερέλιπδες ανθρώπους. Τη Δευτέρα 23 Ιανουαρίου στις 6.00 το απόγευμα στον κινηματογράφο «Παντελής» ο *Μάνος Γαργαλιάνος* παρουσιάζει το βιβλίο του «Ρεθεμνος, σημεία των καιρών». Δεν το έχω πιάσει ακόμη στα χέρια μου, είμαι σίγουρος όμως ότι ισχύουν στο ακέραιο όσα είχα γράψει σε αυτόποτο χρόνο, χωρίς να τον έχω προσωπικά τότε γνωρίσει: «Είναι εξαιρετικός. Οι συνεργασίες του μέχρι σήμερα στην εφημερίδα *Ρεθεμνος* είναι διαλεκτικές και πολυ-

δουλεμένες. Όλες τους προϋποθέτων εκτεταμένες έρευνες σε πηγές διάσπαρτες και συχνά δυσπρόσιτες. Πολλές από αυτές αποτελούν μικρές διατριβές, που άνετα θα μπορούσαν να μετεξελεχθούν σε αυτοτελείς εκδόσεις». Χαίρομαι που αυτό έγινε πραγματικότητα και σας να αγοράσετε το βιβλίο, ώστε ο συγγραφέας του να αντλήσει το απαραίτητο θάρρος και να μπορέσει να μας προσφέρει και τα επόμενα.

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ Παιδαγωγικής-ερευνητής-συγγραφέας strharis@yahoo.gr